

■ מכובע גרב לכובע טמבל: הנח"ל בשנתו הראשונה

בני גשור

כתב דוקטורט מטעם האוניברסיטה העברית אודות המח"ל במלחמת העצמאות (2009). מאז חוקר עצמאית היבטים שונים של המלחמה והתקופה.

תקציר

ב־12 בספטמבר 1948, בפקודה מטעם הרמטכ"ל רא"ל יעקב דורי, הוקם הנח"ל כיחידה במסגרת הגדנ"ע. כשנה אחר כך, ב־8 בספטמבר 1949, נחקק חוק שירות הביטחון, ובהמשך לכך ב־24 בנובמבר הופרד הנח"ל מהגדנ"ע, ונקבע כחיל עצמאי.

הקמת הנח"ל כגוף המשלב התיישבות וביטחון, באה בד בבד עם פירוק הפלמ"ח ששימש עד אז כמוסד המשמר את הזיקה להתיישבות עם היותו יחידה צבאית מגויסת ומאומנת. רצון של תנועות הנוער לשמור גם בעת המלחמה על שלמות הגרעינים מטעמן המיועדים להתיישבות היה אף הוא גורם חשוב בהקמת הנח"ל.

מאמר זה, שיעסוק בתקופה שבה גישש הנח"ל את דרכו, שראשיתה בקיץ 1948 וסופה בסתיו 1949, אם כי לא חולק על חשיבותם של שני גורמים אלה, מטעים גורם שלישי חשוב לא פחות ומשפיע יותר: רצונה של ההנהגה בהמשך שגשוג ההתיישבות, והכרה עמוקה בחשיבות קיומם של הגרעינים.

Nahal's First Year – an English abstract

The Nahal, acronym of Noar Halutzi Lohem, lit. Fighting Pioneer Youth, was founded as a part of the Gadna (acronym of Gdudey Noar, lit. Youth Battalions) on September 12th, 1948, following an order of IDF first Chief of Staff Yaacov Dori. About a year later, on September 8th, 1949, the Israeli Security Service Act was passed,

and consequently, on November 24th, the Nahal was separated from the Gadna.

The foundation of the Nahal, as a military unit destined to agricultural settlement took place in the same time of the disbanding of the Palmach (acronym of Plugot Machatz, lit. Strike Companies). Until then, most of the pioneering youth movements sent their members to the Palmach for military training and in order to prepare themselves for agricultural settlement.

The foundation of the Nahal is frequently associated with the eagerness of these youth movements to preserve their members as a potent social body for settlement, their main perceived goal. This work emphasizes that the Israeli authorities' eagerness, as regards settlement, was not less than the ardent desire of these movements.

הקדמה

המאמר יעסוק בשנתו הראשונה של הנח"ל כיחידה במסגרת הגדנ"ע.

הספרות הקיימת אודות הקמת הנח"ל קשורה לרוב לשני גורמים:

הקמת הנח"ל כאבן דרך בפירוק הפלמ"ח. הדבר נומק בסיבות צבאיות ענייניות, ולפיהן לאחר שקם צה"ל ייחודו של הפלמ"ח, כחטיבה המגויסת של ארגון "ההגנה" (להלן: ההגנה), אבד. נימוק אחר קשור לממלכתיות שעליה ניצח דוד בן-גוריון ביד רמה, ולפיה הוצג הפלמ"ח כמעין צבא בתוך צבא. כן הוצג נימוק פוליטי לחיסולו: בן-גוריון כמנהיג מפא"י פירק גוף המזוהה בעיקרו עם מפ"ם. הקמת הנח"ל, כגוף המשלב התיישבות וביטחון, מנעה פתחון פה למצדדים בהמשך קיום הפלמ"ח כמוסד המשמר את הזיקה להתיישבות, בד בבד עם היותו יחידה צבאית מגויסת ומאומנת.

רצון של תנועות הנוער לשמור גם בעת המלחמה על שלמות הגרעינים מטעמן המיועדים להתיישבות. גורם זה מתואר לעיתים כדומיננטי, ולעיתים אף כיחיד או כמעט יחיד, בהקמתו (גלבר: 1986, 217, 263-268; כפכפי: 1990, 86-100; קרן: 1991, כל הספר; קורן: 1997, 8, 19).

בניגוד לרושם המתקבל, כי הקמת הנח"ל הורתה במחלוקת עמוקה בין התנועות המיישבות לבין ההנהגה, המאמר יראה כי, להוציא חריגים, שאף הם היו זמניים, המשותף בין שני הצדדים היה רב לאין ערוך מן המפריד.

הגדנ"ע

ראשיתו של הגדנ"ע בחג"ם (חינוך גופני מוגבר) שהנהיג ד"ר ארתור בירם, מנהל בית הספר הריאלי בחיפה, סמוך לתחילת מאורעות המרד הערבי (1936–1939), ובמסגרתו למדו חינוך גופני, שדאות, ניווט והגנה עצמית. באביב 1939 אימצו את הרעיון מחלקת החינוך של הוועד הלאומי וההגנה, והכניסו אותו כמקצוע חובה לבתי הספר התיכוניים, אם כי בפועל הנהיגו אותו רק בחלקם. ב־1941 אומץ השם גדנ"ע (גדודי נוער), שכלל את בוגרי השישיות (כיתה י') שהצטרפו בה בעת גם להגנה. הצעירים יותר נשארו במסגרת החג"ם, ואילו גדנ"עים שהצטרפו להגנה קיבלו אימון בסיסי. המציאות המשתנה – פרוץ המלחמה והקמת המדינה – חייבה לדעת מערכת הביטחון ארגון מחודש של הגדנ"ע (דיין: 1977, 46).

גרעיני ההכשרה והפלמ"ח

במאי 1941 הוקם הפלמ"ח כחטיבה המגויסת של ההגנה. כבר סמוך למועד הקמתו התקיימה זיקה הדוקה בינו ובין הקיבוצים, הנוער החלוצי והתנועות המיישבות. הקיבוצים שימשו כבסיסים למחלקות הפלמ"ח, ובתמורה לאירוחן הקדישו חברי הפלמ"ח מזמנם לעבודה. סידור זה התמסד בקיץ 1944 ב"הסכם ההכשרות", ולפיו הצטרפו בוגרי תנועות הנוער החלוציות לפלמ"ח כחלק בלתי נפרד מהמסלול שעברו. גולת הכותרת של פעילותם הייתה הגשמה אישית בהתיישבות העובדת. מקור אחר לכוח אדם היו חברות נוער שהתחנכו בעיקר בקיבוצים, חינוך שכלל גם מטען אידיאולוגי חלוצי, אך היו גם חברות נוער במוסדות חינוכיים ייעודיים. חברות הנוער כללו בעיקר נוער עולה במסגרת עליית הנוער, אך היו חברות ובהן גם נערים מהארץ.

מקור נוסף היה בוגרי מוסדות לימוד שבהם בלטו בתי ספר חקלאיים. עם גיוסם לפלמ"ח כלל מסלולם של הנערים תקופת הכשרה, חקלאית וצבאית ("הכשרה

מגויסת"), בדרך כלל בקיבוץ, שבה ממשיכים בוגרי התנועות להתקיים כמסגרת חברתית (גרעין) שלרוב אורגנה בעיקרה עוד טרם ההכשרה, כולל הבנות וכולל בעלי כושר קרבי לקוי. כן הובטחו בהסכם המשך הזיקה התנועתית של ההכשרה, הכוללת השפעה על זהות המשק המארח, וכן אוטונומיה תרבותית, חינוכית וחברתית. מצד אחר חויב הגרעין להפריש 15% מחבריו לצרכים פיקודיים ומקצועיים. ההכשרות המגויסות הקדישו כמחצית מזמנן לעבודה, ובמהלכה נרכש ידע הדרוש להתיישבות בבוא העת. רובו של יתר הזמן הוקדש לאימונים. לפלמ"ח היו מקורות כוח אדם נוספים. אותן הכשרות היו עמוד השדרה שלו והקנו לו במידה רבה את אופיו המיוחד, הרענן והתוסס – "תנועת נוער חמושה" – והיו חלק חשוב מכוח העבודה של המשקים המארחים. הפלמ"ח, שסמלו כלל שיבולים וחרב, שמר על איזון סביר בין שני אלה (קדיש: 1995, כל הספר).

ההכשרות בעת המלחמה

עם תחילת מלחמת העצמאות נטתה הכף באופן חד לכיוון החרב: מכסת ימי האימונים גדלה, והפעילות המבצעית באה על חשבון ימי העבודה שקוצצו. החיים במסגרת צבאית שהלכה והתמסדה, כולל מעבר הדרגתי ורצוף לבסיסים צבאיים, ושערכיה ואורח החיים במסגרתה שונים מאלה של תנועת נוער, הביאו לזעזוע בהווייתם של הגרעינים. הצרכים הצבאיים חייבו לא פעם שיבוצים בשונה מהרכב ההכשרות, כולל הפרדה בין הבנים והבנות. פגיעה נוספת הייתה האבדות הכבדות: בכמה מהקרבות אבדו לפלוגות, ולעיתים להכשרות בודדות, בין לילה, הרוגים במספר דו־ספרתי. הן כפיצוי לאבדות הן כמענה לצרכי המלחמה, תוגבר הפלמ"ח במגויסים מהקלט (בקו"ם במונחי ימינו), דבר שדילל את ההווי הייחודי. כמו כן, מערך ההדרכה התנועתי שנתפס כמפתח להמשכיות המסגרת סבל מזעזועים חמורים, שכן על אף שמרכז הגיוס נמנע מגיוס גורף של המדריכים, עדיין גויסו רבים מהם. יתרה מזו, עצם קיומם של השיבושים הן בנוגע להכשרה כתא חברתי הן בהכשרה החקלאית, יכול היה להרתיע את התנועות מלהמשיך במסלול שהפך לדרך תחתית. לשם אימוץ מסלול חלופי נדרש צעד מחשבתי נוסף – ניתוק ההכשרות מן הפלמ"ח, וצעד כזה עלה בדעת חלק מראשי התנועות, קמעה־קמעה, באביב 1948 (קרן: 1991, 52; פעיל וזוהר: 2008, 68, 69, 293).

הסכם ההכשרות בתנאי מלחמה

עקב צוק העיתים, על אף שראו את ההתיישבות כערך עליון ואת הצבאיות לכל היותר כרע הכרחי, דגלו הנהגות תנועות הנוער החלוציות בתוקף בחובת ההתגייסות לכוח המגן. עם זאת, עקב התמורות הכרוכות במעבר ממסגרת יישובית למסגרת מדינתית ובצורכי המלחמה, היו אותם חודשים תקופת חרדה עבורן לעתיד ההכשרות, לעתיד ההתיישבות, בייחוד של המשקים הפחות מבוססים, ואף לעתידן. גם המשקים המבוססים יותר, שאירחו בתחומיהם הכשרות או חברות נוער, סבלו לא מעט מהיעדרות חבריהן בשל המלחמה. כפיצוי מה לכוח האדם שנעדר עקב הצרכים הצבאיים הגוברים, נטו המשקים שיכלו לעשות זאת שלא לשלוח לגיוס בשורותיו את חברות הנוער העולה שהתחנכו בתחומיהם.

בראשית מאי 1948, כשהחלו לגייס את תלמידי השמיניות ילידי 1930 ששנת לימודיהם קוצרה, נשלחו חברי הגרעינים שבהם ישירות לפלמ"ח במסגרת הסכם הכשרות חדש שנחתם באותם ימים, ועדכן בהתאם לתנאי המלחמה את ההסכם מ-1944. עם זאת, הקמת המדינה וצה"ל בסוף אותו חודש בישרו שינוי משמעותי במתכונת בהשוואה למסגרות ההתנדבותיות ששררו עד אז (קרן: 1991, 10, 12, 13; קדיש: 1995, 286; קורן: 1997, 20; פעיל וזוהר: 2008, 293, 309, 344, 352).

ב־11 ביוני 1948, יום תחילת ההפוגה הראשונה, ניחתה מכה קשה נוספת על מסלול ההכשרות. צורכי המלחמה וקציר הדמים הנורא שספג כוח המגן בשבועות הקודמים, הובילו לכורח להגדיל את צה"ל. למשל בין השבוע השני של מאי לשבוע השני של יוני הוקמו חטיבות 7, 8 ו-9, ועם קבלת נשק צוותי – דבר שהתאפשר בעיקרו רק לאחר צאת הבריטים – חל גידול עצום בחילות הים, האוויר והתותחנים (שמיר: 1994, 74-43; ברזנר: 1995, 120, 124, גשור: 2014, 328). לפיכך החליטה הממשלה הזמנית לגייס לחודשיים של אימונים את ילידי 1931 (בני ה-17, "השביעיות"). הן בשל גילם, הן כדי להפריד את גיוסם מהגיוס הכללי, הופקד הגדנ"ע על אימוניהם. נערים אלה (ללא הנערות) יועדו לשמש כ"רזרבה ארצית לקורסים מקצועיים וכלליים", וכעתודה שתוטל לקרב רק במקרה של כורח עליון. מרכז הגיוס הבטיח לשחררם בתום האימונים.

בין כ־1,400 הנערים המגויסים במחזור האימונים הראשון התגייסו ב־23 ביוני חמישה גרעינים המיועדים להתיישבות, ורוכזו בקבוצות נפרדות שהתאפשר להן לקיים קשר עם התנועות. בשבוע הראשון של יולי התחילו האימונים. אלה נערכו תחילה

בכפר יונה, בפיקודו של אלחנן ישי, סגן מפקד הגדנ"ע (והחל ב־4 בספטמבר מפקד הגדנ"ע). לאחר שפגעה במקום אש ארטילרית (בין 9–18 ביולי נערכו "קרבות עשרת הימים"), וכדי שלא להעמיד את הנערים בתנאי קרב, עברו האימונים ב־13 ביולי למחנה 80 שליד פרדס חנה. המעבר נעשה לכאורה זמנית, אך בעשורים הבאים נותר המחנה מזוהה באופן הדוק עם הנח"ל. לקראת ההפוגה השנייה ועקב חשש ממחטפים ערביים של הרגע האחרון, החליטה הממשלה ב־18 ביולי כי התקפה ערבית באותו מרחב תיחשב "כורח עליון", והגדנ"עם שהספיקו להתאמן עד אז כשבועיים וחצי ישמשו ככוח רזרבי להדיפתה. אולם מתקפה כזאת לא נערכה (בן-גוריון: 1983, 599; דואר: 1989, 18). בסופו של דבר תעסוקתו המבצעית של הנח"ל כללה לכל היותר בט"ש.

התמחות חילית לגדנ"עים

בין ראשי תנועות הנוער, כמו גם בין הורי אותם נערים, היו שחששו כי ההחלטה לגייס את ילידי 1931 לחודשיים אינם סוף פסוק. גם העילה צופה פני העתיד, ולפיה גויסו בתור: "רזרבה ארצית לקורסים מקצועיים וכלליים", רמזה על כך. ואכן, לקראת תום שני חודשי האימונים של המחזור הראשון, על פי הצעתו של ראש אכ"א משה צדוק, ובניגוד להבטחה שלא לשחרר את הנערים, לאחר שבוע של חופשה הם זומנו להמשך אימונים בחילות מקצועיים: חת"ם, שריון, ים, אוויר וקשר. אותם נערים, "בעלי השכלה תיכונית ותפיסה מהירה", קביעה שהתחזקה על ידי בחינות פסיכוטכניות שבהן בלטו לטובה בהשוואה ליחידות אחרות, נחשבו הגדנ"עים לחומר אנושי מועדף שקדם במיוחד לחת"ם ולחיל האוויר (כהן: 2004, 563–589, 623, 630). הפרת ההבטחה, שמשמעותה באותה העת הייתה ריקון בתי הספר מהבנים תלמידי השמיניות שלימודיהם יופסקו לזמן בלתי ידוע, נומקה בהינתנה בחוסר סמכות המוקנית לממשלה ולא למרכז הגיוס (בן-גוריון: 1983, 577, 627, 794, 795).

ראשי התנועות חששו כי רבים מקרב חברי הגרעינים שיפוזרו בחילות השונים יעזבו לבלי שוב את מסלול ההכשרה, ובהיעדרם אולי אף לא תהיה לו תקומה. בכל הנוגע לנוער העולה עלה החשש כי גיוס גורף עלול להביא להתפוררות מסגרת עליית הנוער בכללה (ר' להלן). סיבה אחרת לחשש הייתה שלאחר תקופת ההכשרה הארוכה יחסית בחילות המקצועיים, יתעקש צה"ל עקב התמחותם להחזיקם בשורותיו. אפילו עצם הגיוס לאימונים פגע בחיי הגרעינים. כך, טעם קיומן של תנועות הנוער החלוציות עמד

בסכנת אובדן בהיעדר אופק חלוצי־התיישבותי לבוגריהן, הבא לידי ביטוי בהזרמתם אל ההתיישבות העובדת. נוסף על כך, משמעות הזימון להמשך האימונים, הפעם לא במחנה גדנ"ע ייעודי, הייתה הכנסת חברי הגרעינים ל"חיי קסרקטין". בקונוטציה של אותה העת, בעיני אנשי החינוך וראשי תנועות הנוער המשמעות הייתה, בייחוד על רקע ההפרדה הצפויה מבנות הגרעין, גסות הליכות, ניבולי פה, משחקי מזל, בילויים מפוקפקים, שיממון, חדגוניות ועוד. הקמת הנח"ל "חסכה" מחברי הגרעינים את רובן של חוויות מפוקפקות אלה. החשש בנוגע להתעקשות צה"ל שלא לשחררם אכן התממש וגדנ"עים, כולל נח"לאים, שחפצו בהמשך לימודיהם – קיבלו רק באביב 1949 לאחר סיומם המעשי של הקרבות חופשה לשם כך.

תגובת תנועות הנוער

זמן קצר לאחר גיוס מחזור השביעיות הראשון, וכאשר הלך והסתמן כי אותם נערים לא ישוחררו בתום אימוניהם אלא יופנו להתמחות בחילות השונים, נזעקו ראשי תנועות הנוער המיישבות כדי לקדם את פני מה שנראה להם כסכנת התפוררות הגרעינים. לצורך תיאום פעולותיהן הקימו אד"הוק את מועצת תנועות הנוער. באמצע יוני פנו למשרד הגיוס בבקשה לגייס במקובץ את חברי הגרעינים ילידי 1931, ולהפנותם לאימונים ועבודה בהתיישבות העובדת בדומה למקובל בפלמ"ח. משרד הביטחון נדרש אף הוא לסוגיה, והחלו דיונים בנוגע להקמת אגף במשרד שיטפל בנוער החלוצי, ובמשתמע יבטיח את המשך קיומו הייחודי גם בצה"ל. לצורך כך הוזעק אליהו (אליק) שומרוני מאפיקים, פעיל ותיק בארגון תנועות נוער וקודם לכן מנהל מחלקת הנוער במרכז מפא"י. בה בעת דרש מטה הפלמ"ח לפרוש את חסותו על הנערים כעתודת כוח אדם למילוי הפערים בשורותיו. בתחילת יולי הוציאה מועצת תנועות הנוער מכתב לראשי מערכת הביטחון, ובו תיארה את מצבן העגום של הכשרות הפלמ"ח, והעלתה רעיונות למנוע גורל דומה מגרעינים שחבריהם ילידי 1931. על פי אותו מכתב, המסגרת שתבצע רעיונות אלה תוקם ליד מטה הפלמ"ח. במהלך יולי, עדיין ללא תפקיד מוגדר במשרד הביטחון, החל שומרוני לגבש הצעה להקמת חטיבה צה"לית נפרדת לצורך הכשרה חלוצית וצבאית שלא במסגרת הפלמ"ח.

נציגי הסתדרות הצופים, בן ציון בארי ושמואל תג'ר אבי־עד, שהיו הראשונים מבין נציגי תנועות הנוער להגות באפשרות לנטוש את קורת הגג של הפלמ"ח, פנו באמצע

יולי לבן-גוריון והציעו כי חברי הגרעינים יתיישבו בכפרים ערביים נטושים ויחזיקו בהם כמשלטים. על פי הצעה זו תובטח מצד אחד שלמות הגרעינים, ומצד אחר ימלאו אלה תפקיד התיישבותי וביטחוני. אלא שהאחרון הסתייג מרעיון זה (בן-גוריון: 1983, 593; פעיל וזהר: 2008, 358).

במשך קיץ 1948 נמשכו חילופי מכתבים ערניים בנושא עתיד ההכשרות. הרעיונות השונים שהובעו בהם כללו את המרכיבים הבאים, הדומים להסכם ההכשרות:

1. שמירה על שלמות הגרעינים, כולל הבנות ובעלי הכושר הלקוי;
2. הקצאת מיעוט מחברי הגרעינים לפיקוד או להכשרה צבאית, הדורשים ניתוק מהגרעין;
3. הכשרה צבאית במקובץ (בכורח הנסיבות, בנים ובנות בנפרד) ליתר חברי הגרעין (ולאולם אחוזים מן הסעיף הקודם עד לצאתם), בדרך שהגרעין יהיה יחידה צבאית מאומנת;
4. עיקר התעסוקה הצבאית של הגרעין יעשה בסביבות מגוריו;
5. שינויים במיקומו של הגרעין ובהצבתם של יחידים מחוץ לאחוזים שהוזכרו, יהיו חריגים ותולדה של נסיבות ביטחוניות קיצוניות בלבד;
6. אוטונומיה חברתית וחינוכית לגרעין;
7. סידורים מיוחדים לשעות חירום, תוך עליונות צורכי הביטחון על צורכי הגרעין;
8. מעורבות מובנית של גורמים חינוכיים ומיישבים שמחוץ לצבא בהחלטות הנוגעות לגרעין.

צווי הגיוס לנערים כללו גם 1,243 חניכי עליית הנוער (ללא 917 חניכות). הסידור, שנקבע טרם הוצאת צווי הגיוס, קבע כי חברת נוער שגיל חבריה הממוצע הוא 17.5 או יותר ושוהה בהכשרה שנה וחצי או יותר – חייבת גיוס. לאחר הוצאת הצווים חששו ראשי עליית הנוער מתחולה גורפת מדי שלהם, בלא להתחשב בזמן השהות בארץ – דבר העלול להביא להתערערות חברות הנוער. הם הטעו כי עבור הנערים בקטגוריה זו חייב להתקיים פרק זמן מינימלי בארץ לפני שיתגייסו, וכי חייב להתקיים איזון בין שירותם הצבאי ללימודיהם, שנפגעו ממילא משמעותית עקב המצב, וגיוסם (שקיבל באירוניה את הכינוי "ביטול תורה") לעבודות, לשמירה, להתבצרות ולעיתים ללחימה. אותם נערים אף סבלו אבדות: שמונה הרוגים, 16 פצועים ושניים שנפלו בשבי. חשש זה התברר עד מהרה כחשש שווא: משרד הביטחון החזיק אף הוא באותה דעה, וחילופי הרעיונות נגעו רק בפרטים המדויקים. לעת עתה ועד לסיום הדיונים בעניינם באמצע ספטמבר, הניחו להם (הדחייה מרמזת על רצון טוב שלא

לפגוע בחברות הנוער), והם לא נכללו במחזור הגיוס הראשון (קולודני: 15.9.1948, והתכתבויות רבות נוספות באותו תיק).

צו פנימי לעומת צו גיוס

באותה עת ליווה את היישוב מתח בין ההווי וסגנון החיים הצבאי ובין האידיאליזם החלוצי, לפחות מאז ימי הגיוס לגדודים העבריים בשלהי מלחמת העולם הראשונה (צחור, 1977, 30-39). עם פרוץ המלחמה נטה המאזן לכיוון הראשון, אולם על אף הממלכתיות שהנהיג בן-גוריון ביד רמה, בממשלה ובצה"ל לא נעדר רצון אותנטי לשמר ואף לטפח את הרוח ולפיה "להתיישבות חלוצית הולך אדם רק על פי הצו הפנימי", אשר התגלמה בגרעינים מיסודן של תנועות הנוער החלוציות. רצון טוב זה שרר יחד עם ההכרה בערכה של ההתיישבות הן כערך כשלעצמו, הן תוך שילובה בדרך מועילה גם כאשר "צורכי המלחמה והניצחון קודמים לכול", ויחד עם ההבנה כי על אף הייחודיות המתבדלת-משהו שאפיינה לעיתים את אותן תנועות אין אפשרות לוותר על רוחן החלוצית.

כבר ב־1942, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, עת הוציאו המוסדות הלאומיים צו גיוס לנוער העברי, הוחלט לפטור ממנו את חברי ההכשרות, מאות במספר, בתור שכאלה (אלה שהתגייסו כיחידים נכללו במכסה של המשקים המארחים). גישה זו לא השתנתה, בעיקרה, גם במלחמת העצמאות, ולמעשה החלטה 181 של עצרת האו"ם – תוכנית החלוקה – אף הדגישה בעיני ההנהגה את חשיבות ההתיישבות. במרס 1948, אולי החודש הקשה ביותר במלחמה, הציע יוסף יזרעאלי מאפיקים, חבר המטה הארצי של ההגנה, להפריד את הנוער המיועד להתיישבות מן הכוח הלוחם. אמנם בחודשי המלחמה הראשונים, עד אביב 1948, פסקה ההתיישבות, אך תכנון ההתיישבות לא והמתיישבים אמורים היו להיות בראש ובראשונה גרעינים מטעמן של תנועות הנוער החלוציות, כמו גם יוצאי הכשרות הפלמ"ח. מחלוקות, אם בכלל, שררו רק בנוגע לעדיפויות בהקצאת כוח האדם בין הדרישות הדוחקות של המלחמה להתיישבות. באפריל ובמאי הוקמו ברור חיל, בית לחם הגלילית ושומרת. בתקופה שבין פלישת צבאות ערב ב־15 במאי ועד ההפוגה המחisha את ערכה עמידתם בהצלחה של יישובים כמו נירים, גשר, דגניה א' וב', נגבה ואחרים מול הפולשים, והעלתה את יוקרתה של ההתיישבות מבחינה ביטחונית. במהלך ההפוגה הראשונה (11 ביוני–8 ביולי) הוקמו תימורים (אז קיבוץ בעמק יזרעאל, בהמשך הפך

למושב והועתק (דרומה), יסודות (אז קיבוץ וכיום מושב), רשפים, נחשולים, קיבוץ בוכנוואלד (כיום נצר סרני), עין דור, שלוחות, רגבים וקיבוץ הבונים (כיום כפר הנשיא, ברנר: 1985, 283, 285; דואר: 1989, 16; שירן: 1991, 11, 17, 19; גולן: 2011, 53).

עוד לפני הוצאת צווי הגיוס הראשונים לשביעיות, הובא בחשבון נושא חניכי תנועות הנוער, כמו גם הקשר עם תנועות האם בכלל, ובנוגע לארגונו של מחנה האימונים לשביעיות בפרט. יתרה מזו, נושאים אלה עלו בד בבד עם המחשבות אודות ארגונו מחדש של הגדנ"ע, לקראת תום ימי המנדט, אף עוד לפני הקמת ישראל וצה"ל. חברי הגרעינים היו כרבע: כ־400 מתוך כ־1,400 במחזור הגיוס הראשון, ומספרים דומים בשני, מכלל השביעיות. מספרם הקטן יחסית בהשוואה למאגר הגיוס הכללי, גם אם עלה בהמשך, לאחר שנמצא הסדר לגבי חברות הנוער העולה ובניכוי נשירה ניכרת, הקל על היכולת למצוא תשובה משביעת רצון לבעיה, מה גם שממילא אלה לא היו כוח אדם זמין ללחימה. עוד קודם לכן נענה מרכז הגיוס לבקשת התנועות לדחות את גיוסם של כמה מהמדריכים בתנועות נוער, וגם גיוס הגרעינים במקובץ לפלמ"ח נמשך לעת עתה. הלך רוח של הבנה, הסכמה ואחדות מטרה שרר בשני הצדדים. כאשר עלה הנושא הציע בן-גוריון כי הגרעינים (שבמשתמע קיומם יובטח) יקיימו תחילה אימון רצוף של שלושה חודשים ובסיומו, בעת ההכשרה במשקים, יתאמנו יומיים או שלושה בחודש. מעבר להקמת היישובים, ביטוי מעשי לחשיבות העליונה של ההתיישבות בעיני הממשלה היה שחרורן של הכשרות פלמ"ח מאוגוסט 1948 ואילך, ממש באותם ימים בהם התקיימו הדיונים (בן-גוריון: 1983, 593, 641, 795; שירן: 1998, 1).

פקודת הקמת הנח"ל

ב־10 באוגוסט שלחו מנהיגי תנועות הנוער החלוציות מכתב לבן-גוריון, ובו הביעו את רצונם למצוא דרך שתבטיח את שלמות גרעיני ההתיישבות גם במסגרת צה"ל בעת מלחמה. בהבינם את כיוון של הרוחות ביקשו הפונים "מסגרת מיוחדת לגרעינים שאינה קשורה לחטיבה צבאית כלשהי, פרט לאימונים אם יוחלט על כך". הפלמ"ח כלל לא הוזכר במכתב, אלא על דרך השלילה ברמז ליודעי ח"ן, שכן כינויו טרם המלחמה היה "החטיבה". בעוד הדנים יושבים על המדוכה, לא קפאה המציאות על שמריה והתרחבו משמעותית גבולות המדינה, למשל בגליל המערבי והתחתון, בשפלה הפנימית ובפרוזדור ירושלים, ונוצר מחסור בגרעינים למטרת קיבוע האחיזה

בשטח. לעת עתה, על אף שיתר הגדנ"עים סיימו את שני חודשי האימון הראשונים, נותרו חברי הגרעינים במחנה האימונים ולא פוזרו לחילות צה"ל השונים (דואר: 1989, עמ' 15; כפכפי: 1990, 96).

הפתרון שאומץ היה הקמת הנח"ל – נוער חלוצי לוחם – כמסגרת מיוחדת כלשון הפקודה מטעם הרמטכ"ל דורי ב־12 בספטמבר 1948 "על מנת לשמור על האלמנט החלוצי של ההתיישבות". בשלב זה, שהוגבל לילידי 1931 חברי גרעינים קיימים, מדובר היה בהמשך קיום הגרעינים גם לאחר גיוסם במסגרת הגדנ"ע. כך נהנו הגרעינים ממידה רבה של המשכיות, עוד מאז הסכם ההכשרות של 1944, בנוגע לחיבור של הפלמ"ח, וכעת הנח"ל, עם ההתיישבות העובדת. עם זאת, בהיבט חשוב אחד: הזיקה הרשמית אל הפלמ"ח, נשברה ההמשכיות. חרף זאת, רוח הפלמ"ח ריחפה במידה רבה על הנח"ל הן תודעתית, הן בהיבטי הארגוניים: ההכשרות והמסלול, הבחינה החברתית והתרבותית, אפשרות בחירת משק ההכשרה ומשק היעד, האחוזים מכוח האדם לפיקוד ולצרכים מקצועיים ועוד. במקום הפלמ"ח נקבע כי מדור מיוחד במשרד הביטחון יופקד על ההיבטים הארגוניים, החברתיים והחינוכיים של הגרעינים והוראותיו, כל עוד אינן פוגעות בהיבטים הצבאיים של תפקידם, יחייבו את המפקדים מטעם הגדנ"ע.

באותה הזדמנות בוטלה מסגרת החג"ם ואוחדה עם הגדנ"ע, שפרש כנפיו על בני 14–17. אליק שומרוני מונה לרמ"ד הנח"ל באגף הנוער של משרד הביטחון (החל ב־20 במרס 1949: ראש אגף הנוער והתרבות הגופנית), ותפקידיו של מדור זה כללו: קביעת מקומות ההכשרה של הגרעינים (בתקופת המלחמה תוך תיאום עם הרמטכ"ל); קביעת החוזים עם המשקים המארחים את הגרעינים ומעקב אחרי ביצועם; אספקת ציוד אזרחי לגרעינים; ארגון קורסים חקלאיים; קיום מחלקת תרבות והסברה; קיום הקשרים עם המוסדות האזרחיים השונים: עליית הנוער, גופים מיישבים, תנועות נוער וכדומה (קורן: 1997, 21).

יישום פקודת הקמת הנח"ל

ב־12 בספטמבר, לאחר פרסום הפקודה, חוילו הגדנ"עים חברי הגרעינים שהתאמנו באותה העת במחנה 80, ובמקום להישלח להתמחות בחילות צה"ל השונים המשיכו כחודש נוסף באימוניהם, שבסיכומו של דבר ארכו כשלושה חודשים. במהלך האימונים הוקמה פלוגת הנח"ל הראשונה, פלוגה א', בפיקוד שמואל תג'ר אביעד,

ובה חמישה גרעינים של תנועות הצופים, התנועה המאוחדת (שני גרעינים, אחד מהם מכבי הצעיר), הנוער העובד ובני עקיבא. כן התאפשר לחברות הגרעינים להצטרף לחבריהם בפלוגה, דבר שסייע לשמר את האווירה התנועתית והזרים חיים ופעולה חברתית ותרבותית. מבחינת צה"ל כל גרעין היה מחלקה, אם כי מטבע הדברים הן היו שונות זו מזו בגודלן, ומבחינה צבאית בעוצמתן. הפלוגה מנתה 185 חיילים, כולל בעלי כושר לקוי, ואליהם נוספו 35 בנות הגרעינים, עליהן כאמור לא חלה בשלב זה חובת הגיוס, ותרסר ילידי 1932 – מספרים המורים על נשירה משמעותית במהלך המסלול שמן הגיוס, הפתאומי יחסית, ועד היציאה למשקים (מדור הנח"ל: 1949, 50, 64).

השומר הצעיר, ובעיקר המחנות העולים, הסתייגו מההסדר שעל בסיסו קם הנח"ל, שבישר למעשה על סופו של הפלמ"ח בהיעדר "חלקי חילוף", וראו בו מזימה לפירוקו. מינוייהם של שומרוני, כמו גם אלחנן ישי – שניהם, ולא לגמרי במקרה, בעלי זיקה למפא"י – לעמוד בראש הגוף החדש, לא הוסיפו להתלהבותן. מפ"ם התנגדה להסדר החדש מיד עם פרסומו, ואף קודם לכן כשהסתמן המתווה החדש. בתום החודשים הראשונים ושבוע החופשה בסיומם לא שלחו השומר הצעיר והמחנות העולים את הגרעינים מטעמן להמשך האימונים. חרף זאת, במחשבה שהדבר יפטור אותם מחובת הגיוס, הפנו אותם ישירות למשקי היעד אילון ומנרה בהתאמה (דבר המסביר חלקית את ה'נשירה' שהוזכרה לעיל). לא זו אף זו, אותן תנועות "הבריו" לפלמ"ח (תוך עקיפת אכ"א) ארבעה גרעינים (גלבר: 1986, 217).

במהלך האימונים, ועל אף שלא היו אמורים להיות כוח לוחם, שימשו הנח"לאים שנאמנותם לממשלה הייתה מעבר לכל ספק כעתודה פיקודית (שלא הופעלה) בתקופת המתיחות שלאחר רצח מתווך האו"ם פולקה ברנדוט על ידי הלח"י. נוסף על כך, לקראת סיום האימונים החזיקה הפלוגה כמה משלטים בגזרה. בתום אימוניהם יצאו הגרעינים השונים להכשרה במשקים בשרון (הצופים, לימים ממייסדי יפעת), עיינות (המכבי הצעיר, שני המשקים חלקו באותה העת את קיבוץ רמת דוד), גבת (המאוחדת), גבע (הנוער העובד) וטירת צבי (בני עקיבא). נוסף על הכשרה חקלאית ואימונים צבאיים, שירתו חברי הגרעינים בתורנות חודשית, מחלקה בכל פעם, בתפקידים שאינם כרוכים בלחימה בשדה התעופה ברמת דוד, הנמצא בקרבה יחסית לכל המשקים הללו. בתקופות לחימה כמו במבצע "ואב" (15–22 באוקטובר 1948) או "חירם" (28–31 באוקטובר), שבהם היו דרושות ידיים עובדות נוספות, הצטרפו בהתאם לצורך חיילים נוספים מהפלוגה וסידור זה נמשך עד סוף אפריל

1949, עת שוחררו הרוצים בכך להמשיך לימודיהם (מדור הנח"ל: 1949, -64 46).

ב-28 בספטמבר זומן מחזור נוסף של נערים שכלל 404 בני חברות נוער עולה, תריסר במספר, אשר על פי הסדר שהושג שהו תשעה חודשים ומעלה בארץ, והתעתדו לחזור ללימודים בתום האימונים שהחלו ב-19 באוקטובר. המגויסים מן המחזור השני היו רק חלק מבני חברות הנוער: אחרים, 299 במספר, רותקו למשקי הספר (דן, כפר סאלד, מצובה, עין גב ואחרים) בהם שהו ולא פעם השתתפו בקרבות באזורם (רוגני: 1978, 330, 331, 334-337, 340-345; כרמון: 1950, 185-189), וחברות נוער אחרות הועברו בשלמותן למשקים כאלה (359 במספר). אימוני המחזור השני, ממנו הוקמו שתי פלוגות נוספות – ב' ו-ג – נמשכו חודשיים, ובנות המחזור גויסו אף הן ושהו במחנה יחד עם הבנים. כמו במחזור הראשון גם כאן התרחשה נשירה, שכן במרס 1949 היו בפלוגות ב' ו-ג 269 נערים ונערות. גם במחזור הגיוס השני נמנעו השומר הצעיר והמחנות העולים לשלוח לאימונים את חברות הנוער המסונפות אליהן (דואר: 1989, 19; פעיל וזוהר: 2008, 352).

לאחר תום מבצע "חירם" יצאו הנח"לאים מן המחזור השני למסע באזור, וניצלו אותו למפגש בקיבוץ גבת עם מסיימי המחזור הראשון שאימוניו תמו בתחילת אוקטובר. הכנס שהשתתפו בו 17 גרעיני הנח"ל משני המחזורים הראשונים, ב-12 וב-13 בנובמבר, היה מעין הד לכנסי הפלמ"ח שלפני המלחמה, וכמו בכנסי הפלמ"ח שבהם נשאו דברים דמויות בולטות בהנהגת היישוב "מסמר הכנס", כהגדרתו של שומרוני, היה הרצאה של בן-גוריון. מורשת פלמ"חית נוספת שנמשכה בגרעיני הנח"ל שהתגייסו כקבוצה הייתה אווירה חברית בתוך המסגרת הצבאית. היא כללה טיפוח מודגש של פעילות חברתית ותרבותית: מעורבות רבה בוועדות השונות, כמו גם עצם קיומן, מסיבות, מפגשים, טיולים, עלונים פנימיים ועוד. בנוגע לאותם עלונים – מבין דפיהם בצבצו (אך לא הודגשו: הסגנון נטה להיות אופטימי ורענן) חוויות מן הגולה של בני חברות הנוער, ולא פעם תיאורים מכמירי לב. בני המחזור השני חוו אירוע קשה, כאשר במהלך אימונים באש חיה נהרג שלמה לינדנברג.

על אף אותם סימני כינונה של מסורת נח"לאית, שהיא במידה רבה המשכה של זו שהתגבשה בפלמ"ח, עדיין ניכר היה כי צה"ל עדיין מתחבט בנוגע לדרך ההתייחסות אל גוף צבאי חריג-משהו זה, והגישה לענייני משמעת צבאית חיזונית, למשל, לא הייתה אחידה במשך אותם חודשיים (שומרוני: 1953, 16-20, 73; עלון הסיום למחזור ג' נח"ל: תש"ט, 2).

למרות פירוק מטה הפלמ"ח ב־7 בנובמבר 1948, לא ויתר הפלמ"ח סופית על אחיזתו בחברי הגרעינים, ולו רק כחיילים בעלי רקע איכותי. בישיבה של בן-גוריון עם המטכ"ל ב-17 בנובמבר ביקש יגאל אלון, מפקד חזית הדרום וקודם לכן מפקד הפלמ"ח, לתגבר באמצעותם החל בינואר את חטיבת הנגב. בקשה זו עלתה ככל הנראה בידיעה שרובם יסיימו את אימוניהם במחצית השנייה של דצמבר, וכן שקרב המועד שבו אפשר יהיה לשלוח אותם ללא הגבלה לקרב (נראה שהניח כי המועד הוא 1 בינואר. בפועל, מועד זה נקבע ל־30 באפריל 1949). אלא שקרבות האש והתנועה של מלחמת העצמאות הסתיימו בתום מבצע "חורב" ב־7 בינואר 1949, והנושא ירד מסדר היום (בן-גוריון: 1983, 830, 837, 867, 946).

משהתברר כי פירוק מטה הפלמ"ח הוא עובדה מוגמרת, נוצר הרקע להסרת הסתייגות השומר הצעיר והמחנות העולים מן הנח"ל. אלה, שהיו מעוניינות לא פחות מיתר התנועות החלוציות בשמירת עתודות ההתיישבות שלהן, שלחו גרעינים מטעמן למחזורי הגיוס הבאים והנושא כולו יושב, תרתי משמע, בדרכי שלום. ב־13 בפברואר התגייס המחזור השלישי של הנח"ל, שמנה 390 חיילים, כמעט כולם חניכי עליית הנוער, והסתפק בחודש אחד של אימונים לפני שעבר להכשרה. הוא הדין במחזור הרביעי שסיים את אימוניו ב־12 באפריל (דואר: 1989, 21).

התיישבות

הגרעינים שחילו במחזור הגיוס השני, כולם חברות נוער עולה, היו הראשונים להתיישב במסגרת הנח"ל, וזאת תוך המשך ההכשרה. כיוון שרובם צברו ניסיון לא מועט בעבודה בקיבוץ, הם היו כשירים יותר למשימה מהגרעינים מן המחזור הראשון שצמחו בארץ. בינואר 1949, לאחר שהסתיימו אימוניהם, יצאו ברובם להתיישבות. ארבעה גרעינים התיישבו בדרום: האחד, חברת נוער מדברצן שבהונגריה, התיישב בניצנים – קיבוץ שכבשו המצרים ב־7 ביוני 1948, נכבש חזרה בסוף אוקטובר וטרם יושב מחדש. באוגוסט 1949 עזב הגרעין, לא מעט בשל חיכוכים בינו ובין המשק המארח. הוא המשיך בהכשרה בכפר גליקסון, ובסוף 1949 התיישב בקיבוץ קצר הימים צור מעון (באזור (אך לא באותו מקום) ניר עוז של ימינו).

גרעין שני התיישב בחצרים. גרעין אחר של "ילדי סלווין" (כפר בצפון איטליה ובו מעון לנערים ניצולי השואה) ישב בצאלים, קיבוץ שתושביו המקוריים עזבוהו וחלקם עקר לכפר החורש. לגרעין הצטרף גרעין סלווין נוסף שהתאחד עם בוגרי סלווין

שהתגייסו לגדוד השישי של הפלמ"ח. בשל גילם הצעיר והשלב המוקדם של הכשרתם, הם לא יועדו גרעינים להיות התיישבות קבע, אלא להבטיח את האחיזה במקומות מבחינה ביטחונית ומבחינה כוח עבודה, אולם כמה מהם נקשרו למקום ונשארו גם בתום ההכשרה (מגד: 1984, כל הספר).

גרעינים נוספים של נוער עולה מאותו מחזור התיישבו בצפון ושם המשיכו בהכשרה. האחד במסדה, קיבוץ שכבשו הסורים בסוף מאי 1948, נהרס ונכבש מחדש לאחר ימים מספר. הגרעין התפרק באוגוסט 1949, אך קיבוץ מסדה התבסס מחדש עד אז. גרעין אחר, שכלל אף הוא את ילדי סלוינו, התאחד עם בוגרי סלוינו שהתגייסו לגדוד הראשון של הפלמ"ח ועם גרעין ישראלי שעבר הכשרה בקיבוץ אבוקה (ליד כפר רופין, הקיבוץ ננטש בהמשך) ואלה הקימו את קיבוץ ראש הנקרה. שני גרעינים יצאו להכשרה בעין גב, במהלכה החזיקו את משלט סוסיתא הסמוך, וגרעין נוסף יצא לקיבוץ כנרת. ב־23 באוגוסט הקימו שלושה גרעינים אלה את קיבוץ האון. יתר גרעיני הנוער העולה מאותו מחזור עברו להכשרה, ויצאו להתיישבות או להשלמה לאחר התקופה המתוארת.

באותה תקופה עלה להתיישבות גרעין שקורותיו ומסלולו היו יוצאי דופן. תחילתו בהכשרת נווה ים שיועדה לפלי"ם – יחידת משנה בגדוד הרביעי של הפלמ"ח, שאליה הצטרפו שני גרעיני התנועה המאוחדת מתל אביב. עם פרוץ מלחמת העצמאות מצאו עצמם כמה מן החברים בחיל הים המתגבש, ואחרים בחטיבות הראל או הנגב של הפלמ"ח. בסתיו 1948 הקימו החברים גרעין נח"ל בשם נחשונים שהתיישב באלומות, מתוך כוונה להקים בעתיד גרעין להתיישבות ימית בהמשך להכשרתם דאז בנווה ים. בסופו של דבר התיישב הגרעין בקיבוץ אבוקה.

ב־3 בנובמבר 1949 הקימו הגרעין של "הצופים", ממגויסי המחזור הראשון שתקופת ההכשרה ישב בקבוצת השרון, יחד עם גרעין של נוער עולה מאפיקים, את תל קציר. בסתיו 1949 התיישב גרעין הנוער העובד שישב בגבע בקיבוץ אבוקה. יתר מגויסי המחזור הראשון השלימו קיבוצים קיימים במהלך 1950 (דואר: 1989, 18, 21).

משימות לאומיות

הגדנ"ע הרבה להתגייס למשימות לאומיות באותה תקופה, כאשר הדוגמה הבולטת היא השתתפותו במפקד האוכלוסין הראשון ב־8 בנובמבר 1948. המפקד היה

פרויקט עתיר כוח אדם, שקשה היה לגייסו בתנאי מלחמה, ושיתוף הגדנ"ע היה פתרון מתבקש. באמצע 1949 יצאו הגדנ"עים לשורה של מבצעים: מבצעי "נטע" ו"עישוב" לצורך נטיעת יער באזור מעיין חרוד; מבצע "גדר" להקמת גדר ביטחון במשולש שזה מקרוב עבר לידי ישראל בהסכמי שביתת הנשק; מבצע "עשב" ו"שיפוף" בקיץ 1949 ביישובים ערביים נטושים, לצורך הכנתם להתיישבות עולים חדשים (דיין: 1977, 149).

הנח"ל לעומת זאת הפנה מבטו דרומה. זיקת תנועות הנוער החלוציות והפלמ"ח, כולל מסעות כמעט פולחניים לאזורי ים המלח והנגב ששיאם לרוב על פסגת מצדה, שימשה כרקע להלך רוח זה, כמוה גם זיקה הולכת וגוברת של תנועות ההתיישבות הציוניות שביטוייה הבולט היה הקמת 11 הנקודות בנגב בסתיו 1946. הקצאת רובו של הנגב למדינה היהודית בתוכנית החלוקה הביאה למאמץ תכנוני לממשה בשטח, עוד לפני שהתבררו האמצעים שאפשר יהיה להקדיש וההיתכנות הצבאית לכך. ניתוק הנגב למשך חודשים ארוכים על ידי הצבא המצרי, ומאמצים דיפלומטיים לקרוע אותו מישראל בסוף מלחמת העצמאות ואף לאחר מכן, הניעו את ממשלת ישראל לבסס את אחיזתה באזור. אלחנן יש שהיה מקורב לבן-גוריון אישית ופוליטית חלק עימו זיקה עמוקה לנגב. בתחילת 1948 צורף לצוות תכנון לנגב, ובמסגרתו עסק בין היתר בתכנון התיישבות יהודית באילת ובאיתור מקורות מים ודרכים בדרך אליה. גם לאחר שהשתלט צה"ל על האזור, דובר עליו כיעד לרגש החלוציות המפעם בתנועה הציונית, ועל "כוח המשיכה לנגב שישאב אליו את הנוער" (בן-גוריון: 1983, 133, 140, 175; שירן: 1998, 36).

להבדיל מהגדנ"עים שמרכז חייהם היה נטוע במקומות מגוריהם האזרחיים, את הנח"לאים המגויסים אפשר היה לנתק לזמן רב יותר. מבצעים נערכו במקומות שכוחי-אל, בייחוד בתנאי התחבורה והתקשורת של 1949. במבצעים אלה הנח"ל, עדיין במסגרת הגדנ"ע, ביצע, במידה רבה במו ידיו, מפעלים המזוהים עימו – זיהוי שטיפחו ראשי הנח"ל, באותה העת ארגון עוברי, ששאפו לקבעו בתודעה כ"נחל איתן" (ולא כנחל אכזב). זיהוי זה הסתייע בהגעתם של עיתונאים, אשר מסע ההרפתקאות המאובק שעברו יחד עם הנופים הכבירים, ופרדוקסלית ככל שמדובר בעיתונות הנימה הסודית-למחצה שבהם נעטפו, התגברו ולמעלה מזה על המרחק.

מבצע "סולל"

בדצמבר 1948, כאשר המחזור השני של הנח"ל התאמן במחנה 80, עלה הרעיון לארגן למתאמנים, חברות נוער וגדנ"עים אחרים, מסע בן כשבוע למצדה ולסביבתה. זמן קצר לפני אותו מועד חודש הקשר לסדום המנותקת, אך באותה העת לא הייתה עדיין לישראל דריסת רגל בחופי ים המלח צפונה משם, וזו הושגה רק במרס 1949. לשמע התוכנית, שמשמעותה שליחת מאות נערים בעיצומה של מלחמה לאזור שאינו בשליטת צה"ל, פנה ראש המחלקה לעליית ילדים ונוער בסוכנות היהודית משה קול לראש אג"ם יגאל ידין, ציין כי מוסדות עליית הנוער "רואים בחרדה" תוכנית מסע זה וזו המתינה לעיתוי הולם יותר להגשמתה. כך או כך, הייתה זו עדות לשאיפה לחידוש מסורת "המסעות הגדולים" של הפלמ"ח, שהצטלבה עם הצורך לבסס את האחיזה באזורי עין גדי ומצדה, באמצעות התקנת דרך יבשתית (קולודני: 23.12.1948).

בסוף מרס הציע אלחנן ישי כי הנח"לאים שתכננו מסע למצדה ישתתפו בסלילת הדרך האמורה, ולדבריו הפלוגה הראשונה של הנח"ל כבר הציעה עצמה לעבודה. ב-2 באפריל 1949 החל מבצע "סולל", שמטרתו סלילת חלק מן הדרך מסדום למצדה, מעט יותר משלושה שבועות לאחר תפיסת האזור. פלוגות א, ב ו-ג, מעט יותר מ-500 חיילים, התרכזו בבסיס היציאה בבאר שבע. למוחרת, במסע ממונע שנמשך רוב שעות היום ועבר דרך כּוֹרְנוֹב (ממשית), המכתש הקטן ומעלה עקרבים, הגיעו לסדום (כביש 25 של ימינו טרם נסלל) ושם לנו. למוחרת הקימו מחנה עבודה בעין בוקק. לנח"לאים הוקצה קטע המטפס עד לגובה של כ-100 מטרים מים המלח, הכולל מורד הר תלול, בלתי עביר לכלי עבודה ממונעים, והחלו בעבודות הסלילה, אם כי אלה סבלו בתחילה מהיעדר ציוד בכמות מספקת. למוחרת עלה קצב הסלילה כאשר בולדוזר ומפעילו הצטרפו לסוללים, שעיקר עבודתם היה סיקול הסלעים מן התיב המתוכנן. העבודה נמשכה עד 8 באפריל, כאשר הסוללים פרצו דרך של כ-4.5 ק"מ (בקו אווירי מעט יותר מ-3.1 ק"מ), במקביל לחופו המערבי של ים המלח, החל מנקודה הנמצאת כק"מ מצפון לעין בוקק וצפונה עד לשפך נחל יעלים. התיב שנסלל לא היה כביש של ממש אלא דרך המאפשרת מעבר לרכב שטח. בשני הימים הבאים המשיכו הנח"לאים, כמיטב המסורת הפלמ"חית, במסע רגלי למצדה ואחר כך לראש זוהר (משטרת אֶזְזוּיִיכָה המנדטורית), בטרם חזרו לבאר שבע ומשם צפונה (מדור הנח"ל/ שירות תרבות: 5-7, 1949).

מבצע "ערבה"

הרעיון שעמד בבסיס המבצע עלה לראשונה, ככל הנראה, בתחילת מאי 1949, בהצעה מטעם אג"ם לאלחנן ישי כי הגדנ"ע יקבל על עצמו סלילת דרך לאילת. מטרתו של מבצע הייתה לערוך עבודות לביסוס אחיזה בעיר: הקמת עמדות ואמצעי הגנה אחרים וסלילת כביש. ישי הגיב בהתלהבות: "יציאתם לנגב, העבודה במדבר, ויצירת קשרים עם חבל ארץ חדשה זו וליכודם סביב משימה חלוצית-צבאית זו, מתקבלת מאד על דעתי". כוונתו הראשונית, וכך גם של שומרוני, הייתה להפנות למבצע נח"לאים ובוגרי שביעיות הנמצאים בחופשת הקיץ וצפויים לתרום קרוב ל-20 אלף ימי עבודה, ואילו שומרוני הציע שני מחזורים בני שבועיים נטו (ללא זמני הנסיעות, כשלושה ימים לכל כיוון). בכל אחד מהם יועסקו כ-600 צעירים, כלומר כ-14 אלף ימי עבודה. בסופו של דבר רק נח"לאים השתתפו במבצע. בפקודת המבצע שכתב ככל הנראה ישי, בסעיף "מטרה", פרט לזו המוחשית – העבודה – הופיעו חישול הגוף והרוח למשימות חלוציות כיבושיות נוספות, הפגנת והבלטת הכוח החלוצי הגנוז בנח"ל, ובהמשך למגמת עידוד הזיקה לנגב, הכרת הסביבה ותנאיה.

במבצע השתתפו פלוגות ב, ג ו־ד (חיילי פלוגה א שוחררו להמשך לימודים), ומניין המשתתפים עמד על כ-500. בשל מחסור במים, בכל זמן נתון שהתה באילת פלוגה אחת למשך כשבועיים או שלושה. אלה עסקו בעיקר בחפירות, והפלוגות החליפו זו את זו – דבר שהיה אתגר תחבורתי של ממש בתנאים של אותם ימים. ב־14 ביולי יצאה הפלוגה הראשונה לדרך שארכה כשלושה ימים, אם כי כוח חלוץ יצא לאילת מספר ימים קודם. ב־13 בספטמבר הסתיים המבצע, ולמחרת נערכה מסיבת סיום שבה הוצע למוזמנים, בהם שר החינוך זלמן שז"ר (לימים הנשיא השלישי) להביא עימם "שמיכה, מימיה, כובע, משקפי שמש, בגד ים, נעלי ספורט [ואף] כלי אוכל".

עולה אפוא, כי במצטבר עבדו הנח"לאים כשבעה שבועות. חייהם באילת כללו פרקי הווי, טיולים וכדומה, בהתאם למגמה של "יצירת קשרים עם חבל ארץ חדשה זו", וכן נשמעו תלונות בנוגע לאי יעילות בארגון העבודה – גורם שקשה היה לתקנו במהירות בתנאי התחבורה והתקשורת של אותם זמנים. בחישוב גס עולה כי אלה נתנו 6,000–7,000 ימי עבודה במקרה הטוב, כשליש מן המספר שחישב ישי. כמו כן, בעת שהנח"לאים שהו באילת, תקופה שעל פי פקודה מיוחדת של הרמטכ"ל ובתיאום עם עליית הנוער חושבה כנוספת על ימי האימונים, הם נגרעו מסידור העבודה של המשקים, שחלקם אכן התלונן על כך בהמשך, וניסה לפצות עצמו על חשבון פעילויות אחרות כמו אימונים; ובנוגע לחברות הנוער – לימודים.

הנח"לאים זכו לשבחים מן הרמטכ"ל עבור "העבודה הנפלאה" שעשו, תוך תקווה שרבים מקרב הנוער ילכו בעקבותיהם. עיתונות התקופה גמרה את ההלל על עבודתם כמו גם על הרוח החלוצית שהפגינו, כולל עיתונים כמו מעריב והארץ, שאינם מקורבים לחוגי התנועות המיישבות, ואפילו חירות מן הקוטב הנגדי. הערכתו של ישי כי המבצע יבליט את הכוח החלוצי הגנוז בנח"ל, וכך ישפיע על ההחלטות בנוגע לעתידו, שטרם עוצב סופית באותה העת, היה לה על מה לסמוך (מדור הנח"ל/ לשכת תרבות: תש"י, 7, 53, 65, 67, 69, 70, 72).

סוף תקופה

בתחילת 1949 החלו מחשבות על הצורה שילבש הנח"ל, שעל המשך קיומו הוסכם ללא ויכוח בעתיד. עם התווספות המחזורים הלך הנח"ל וגדל, ובסתיו 1949 מנה כ-1,100 חיילים על אף שמאגר גיוס המבוסס על גרעינים קיימים לא התחדש בשלב זה. נוסף על כך, אותם חיילים הלכו והתבגרו מעבר לגיל המקובל עבור הגדנ"ע. עם סיום המלחמה בשלה העת לקבע את מעמדו, שכיחידת משנה בגדנ"ע נראה יותר ויותר בלתי הולם, מה גם שמעשית הופרד הסגל הפיקודי המטפל בנח"ל מזה של הגדנ"ע. כמו כן, סיום המלחמה שיכך במשהו את רעבונו של צה"ל לכוח אדם לצורכי הלחימה, שהגביל עד עתה את ייעודו של הנח"ל: גוף שמטרתו למנוע את פירוקם של גרעינים קיימים. אותן מחשבות השתלבו בתכנונים מקיפים בנוגע לדמותו של צה"ל שלאחר מלחמת העצמאות. צורתן הסופית התגבשה בעיקרה בישיבה בקריה ב־24 במרס בהשתתפות בן־גוריון, דורי, שומרוני, ישי ואחרים (צדוק: מרס 1949).

כל אלה הביאו לבסוף לחקיקת חוק שירות ביטחון, שעבר בכנסת ב־8 בספטמבר 1949, ובו הוקדש מקום נכבד ביותר לנח"ל (ר' להלן). בהמשך לחוק פרסם דורי ב־18 בנובמבר פקודה להקמת הנח"ל כחיל נפרד, שלא תחת קורת הגג של הגדנ"ע, ושתחולתה מ־24 בנובמבר. כוונתה הראשונית, כפי שהתגבשה ללא שינויים מהותיים במהלך רוב 1949, הייתה שונה משמעותית מהמקורית: לא עוד מציאת פתרון לשימורם של גרעיני התיישבות בסערת המלחמה, אלא כדלהלן:

1. מסגרת להגשמה עבור גרעינים חדשים, שנועדו לשרת במסגרת החיל החדש 24 חודשים – אורך השירות בצה"ל כמקובל אז.

2. מסגרת שתקלוט את המגויסים לצה"ל בעבודה חקלאית על פי לשון חוק שירות

ביטחון. אלה נועדו לשרת בנח"ל תשעה חודשים משנת השירות הראשונה, וביתר הזמן ביחידות צה"ל למיניהן.

יצחק פונדק, קצין ללא זיקה מיוחדת להתיישבות העובדת, מונה למפקד חיל הנח"ל הראשון, ודומה כי מינויו נועד להדגיש את הצד הכלכלי-צה"לי של החיל (שומרני: 1953, 129).

בעוד המסגרת הראשונה אפיינה את הנח"ל במשך כחמשת העשורים הבאים, המסגרת השנייה – הכשרה חקלאית על פי חוק ושלא על פי "הצו הפנימי" – הוכחה במהרה כלא ישימה לנוכח המציאות. למעשה ספק אם הייתה באותו חוק מהות כלשהי מעבר לערכו ההצהרתי שכן יישומו, שפירושו הרחבת שורות הנח"ל, היה מציב בעיות שעל פניהן נראות בלתי ניתנות לפתרון. למשל חיי צבא ויישום כללי המשמעת והנהלה הצבאיים דורשים הצבת חיץ ברור בין החברה הצבאית והאזרחית, ואילו הנח"ל במהותו מרדד חיץ כזה. בהיעדרו, קיום המסגרת אפשרי רק בהינתן נוער שחונך מראש להגשמה, עבר סלקציה חברתית בהתאם ונהנה ממעטפת תנועתית וחינוכית. נוסף על כך, הניסיון ל"מיליטריזציה של העבודה", שנעשה בממדים קטנים במלחמת העצמאות הוכח כבלתי ישים ונזנח. גם ניסיון שנצבר עד אז, בהיקפים קטנים, להפנות נוער שלא עבר חינוך תנועתי וסלקציה כאמור למשקי ההתיישבות העובדת, לא היה מוצלח (גרינברג: 1998, 381).

בפברואר 1950 הסמיך החוק את שר הביטחון לפטור חיילים שאינם חברי גרעינים על פי שיקול דעתו, מחובת העבודה החקלאית. שיקול דעתו התגלה רחב עד מאוד, וכמו הפלמ"ח גם הנח"ל לא הרחיב את שורותיו מעבר לחוגי תנועות הנוער החלוציות. פרדוקסלית, הרעיון שעמד בבסיס החוק – מעין מהפכה מלמעלה שתתבצע בכלים ממלכתיים כדי להנחיל באמצעות צה"ל ערכים ציוניים וחברתיים – הראה בעליל את חיוניותו של הצו הפנימי במעשה ההתיישבות. כך או כך, הוא שיכך סופית את חששן של תנועות הנוער החלוציות לגורל הגרעינים מטעמן, והסיר את סימן השאלה בנוגע לקיומן ולייעודן.

סיכום

בנאמנותן לאידיאולוגיה החלוצית ראו עצמן תנועות הנוער החלוציות כנושאות דגל הערכים הנעלים של החברה היישובית בארץ, ובזאת זכו להערכה ולמחויבות

המתבקשת מההנהגה. ביטוי חשוב לכך היה המשך ההתיישבות בעיצומה של מלחמת העצמאות שנתפסה כמלחמת קיום נואשת, תוך הפניית משאבים המצויים בצמצום וכוח אדם איכותי. למעשה, במלחמת העצמאות ההתיישבות פסקה למשך פרק מוגבל שבו ניתנה עדיפות, אפילו על ידי המוסדות המיישבים, לגיוס לצבא: מתחילת הקרבות ב־30 בנובמבר 1947 ועד אפריל 1948, ואפילו ממש באותם חודשים, תוכננה הרחבתה. בתקופה זו היה הנח"ל רק אחד המכשירים לקידום ההתיישבות, ואף לא הגדול שבהם, כמתברר מהעובדה שגרעיני הנח"ל היו מוגבלים לשנתון יחיד – 1931. לנוכח הלכי רוח אלה קידמו המוסדות את הנח"ל בנפש חפצה, אף על פי שהכנסת גוף בעל זיקה לתנועות מיישבות פוליטיות כמו הנח"ל פגמה במשהו בהצגת צה"ל כצבא ממלכתי לעילא ולעילא.

שנתו הראשונה של הנח"ל התאפיינה בכמה קווים בולטים:

1. המשך מסורת הפלמ"ח ואף הדגשתה, יחד עם רצון מודע לחקוה ולהגיע להישגיו. על הנח"ל ריחפה באותה תקופה ההשוואה המתמדת עם הפלמ"ח, שנחשב לסיפור הצלחה ככל האמור בשילוב התיישבות ורמה צבאית נאותה, הן בשורותיו של הנח"ל עצמו, הן בהתבוננות בנח"ל מבחוץ. בכל זאת, בהיבט הביטחוני, אין כלל מקום להשוואה בין השוליות של הנח"ל בצה"ל של 1949, לדומיננטיות של הפלמ"ח בהגנה עד לאותה שנה.
2. קביעת דפוסים שאפיינו את הנח"ל משך עשורים רבים בעתיד. חלק מאותם דפוסים ינק הנח"ל מן הפלמ"ח.
3. זיקה בולטת אל הנגב והמדבר, שהודגשה והובלטה ככל האפשר.
4. ניסיונות להדגשת חשיבותו כנושא דגל החלוציות בהתאם לערכים ולצרכים של התקופה, ובהפגנת היכולת הגנוזה בנוער החלוצי לסיוע בהגשמת מטרות לאומיות. בהקשר זה, לעיתים נגס המרכיב המהדהד במרכיב המועיל. אלה הביאו אותו לסטות ממטרתו המוצהרת, שילוב התיישבות עם ביטחון.

מאמר זה מראה כי לא התקיים קונפליקט בין הנהגת המדינה לתנועות הנוער החלוציות, שבכל הקשור להתיישבות ראו עין בעין: במובן העמוק, ההתיישבות (וכמוה גם העלייה) אף קדמו מבחינה ערכית לריבונות שהתגלמותה במדינה יהודית עצמאית, ששימשה אך כמכשיר להשגתן הבלתי מופרעת. באותה מידה, מבחינה ערכית קדמה ההתיישבות גם לצרכי הביטחון, שנתפסו כאילוצים מתחייבים כדי לקיימה (עילם: 1975, 100-104).

מקורות

- אוסטפלד, ז. (1994). צבא נולד, א, משרד הביטחון.
- בן-גוריון, ד. (1983). יומן המלחמה, משרד הביטחון.
- ברזנר, ע. (1995). ניצני השריון, משרד הביטחון.
- ברנר, א. (1985). לצבא יהודי עצמאי, הקיבוץ המאוחד בהגנה 1939-1945, יד טבנקין.
- גולן, א. (2011). "קיבוצים, התיישבות ואסטרטגיה התיישבותית מראשית ימי התנועה הקיבוצית עד תום מלחמת העצמאות", עלי זית וחרב, י"א, כרמל והעמותה לחקר כוח המגן על שם ישראל גלילי.
- גלבר, י. (1986). למה פירקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה, שוקן.
- גרינברג, י. (1998). "חטיבת עבודה צבאית: הניסיון למיליטריזציה של כוח העבודה במלחמת העצמאות", עיונים בתקומת ישראל, 8.
- גשור, ב. (2014). "חטיבה 9 במלחמת העצמאות", עלי זית וחרב, י"ד.
- דואר, י. (1989). ספר גרעיני הנח"ל, 40 שנה: 1948-1987, משרד הביטחון.
- דיין, ד. (1977). כן אנחנו נוער - ספר תולדות הגדנ"ע, משרד הביטחון.
- כהן, א. (2004). תולדות חיל האוויר במלחמה לעצמאות, משרד הביטחון.
- כפכפי, א. (1990). "פירוק הפלמ"ח במסגרת הממלכתיות הסמכותית", זמנים, 33.
- כרמון ד. (1950). המצודה בקדמת הכנרת, מערכות.
- מגד, א. (1984). מסע הילדים אל הארץ המובטחת: פרשת ילדי סלבינו, עם עובד.
- מדור הנח"ל (1949). נח"ל, נוער חלוצי לוחם, משרד הביטחון.
- מדור הנח"ל/ לשכת תרבות (תש"י). מבצע "ערבה", פרשת עבודה לחוף אילת, נח"ל, משרד הביטחון.
- מדור הנח"ל/ שירות תרבות (1949), מבצע "סולל", פרשת סלילת דרך במדבר, משרד הביטחון.
- עילם, י. (1975). מבוא להיסטוריה ציונית אחרת, לוין-אפשטיין.

- עילם, י. (1979). הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, מערכות.
- עלון הסיום למחזור ג' נח"ל, חנוכה תש"ט.
- פעיל, מ. וזוהר, א. (2008). פלמ"ח, פלוגות המחץ של ה"הגנה", 1941–1949, משרד הביטחון.
- צדוק, מ. (מרץ 1949). "הערות לסיכום הישיבה מיום 24.3.1949 בעניין שנתון 1931 ונח"ל", מכתב לדורי, תיק 1308/1950 – 442, ארכיון צה"ל.
- צחור, ז. (1977). "הוויכוח במפלגות הפועלים הארצישראליות על הגיוס לגדוד העברי", **קתדרה** 3.
- קדיש, א. (1995). למשק ולנשק, ההכשרות המגויסות בפלמ"ח, המרכז לתולדות כוח המגן "ההגנה" על שם ישראל גלילי.
- קולודני (קול), מ. (15.9.1948). מכתב ללא כותרת לבן-גוריון, תיק 4611\575, הארכיון הציוני המרכזי.
- קולודני (קול) מ. (23.12.1948). מכתב ללא כותרת לידין, תיק 2169/1950 – 32, ארכיון צה"ל.
- קורן, ד. (1997). הנח"ל, צבא עם ערך מוסף, משרד הביטחון ויד טבנקין.
- קרן, ש. (1991). בין השיבולים והחרב, משרד הביטחון.
- רוגני, מ. (1978). קיבוץ דן במלחמת הקוממיות 1947–1949, הוצאה לא ידועה.
- שומרוני, א. (1953). מגל וחרב, שיחות עם הנח"ל, מערכות.
- שירן, א. (1991). "התיישבות ביטחונית, תכנונה וביצועה במלחמת העצמאות", בתוך: התיישבות חדשה במלחמת העצמאות, יד טבנקין.
- שירן, א. (1998). נקודות עוז, מדיניות ההתיישבות בזיקה ליעדים פוליטיים וביטחוניים בטרם מדינה ובראשיתה, המרכז לחקר כוח המגן "ההגנה" על שם ישראל גלילי.
- שמיר, ש. (1994). "בכל מחיר" – לירושלים: המערכה בלטרון – הכרעה בדרך 7, מערכות.